

ОСМОНААЛЫ СЫДЫКОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ

Ч. т.и.к., доцент КОЖОБЕКОВ М.
Кыргыз-Түрк “Манас” университети
Гуманитардык факультет, Тарых бөлүмү
K_murat2001@mail.ru

Аннотация

Осмонаалы Сыдыков өз мезгили үчүн жетиштүү билим алган жана ошол кездеги шартка ылайык коомдон алдыга озгон инсан болгон. Ал кыргыз калкынын тарыхын изилдеп, абалын аныктайм деп аракеттенип, талыкбай материал топтогон. Натыйжасында, эки чыгарма жазылып, алар алыскы Уфа шаарында 1913, 1914-жылдары басмаканадан өз алдынча эки китеп болуп жарыяланган. Автор чыгармаларга тарых китеби деген аталыш ыйгарып, алардын кыргыз тарыхы боюнча биринчи китеп катары каралышына негиз салган. Совет бийлигинин калыптануу учурунда белгисиз себептерге байланыштуу О. Сыдыков эл-жеринен качып, анын чыгармаларына тыю салынган. Мындан улам, коомчулук агартуучунун эмгектери менен тааныша албай, алардын маани-мазмуну изилденбей келген.

Макалада, О. Сыдыковдун эмгектери талданып, анда орун алган маалыматтардын тарыхый мааниси көрсөтүлөт.

Ачкыч сөздөр: Сыдыков Осмонаалы, “Муктасар тарих-и Кыргызия”, “Тарих-и кыргыз Шадмания”, кыргыз тарыхы, санжыра, тарыхчылык.

WORKS OSMONAALY SYDYKOV AND THEIR HISTORICAL SIGNIFICANCE

Abstract

Osmonaly Sydykov was a quite well-educated person of his time as well as a leader in the society according to the conditions of that period. Having investigated the history of Kyrgyz people he compiled the data to find out the real situation of the people. As a result two works had been written and published as two separate books in 1913 and 1914 in Ufa city. Having called these works as historical books the author made a contribution to the first book about Kyrgyz history. During the period of the Soviet authority reorganization due to unknown reasons O. Sydykov left his native country and his works were prohibited. Due to this obstacle the society was not able to learn the author's works and the content hasn't been studied.

This article analyzes O. Sadykov's works and the historical importance of information given in them is revealed.

Keywords: Sydykov Osmonaaly, “Muktasar tarih-i Kyrgyzia”, “Tarih-i Kyrgyz Shadmaniya”, Kyrgyz history, sanjyra, historicism.

Киришүү

Осмонаалы Сыдыков “Муктасар тарих-и Кыргызия” (Сыдыков, 1913; Молла Осмонаалы Сыдык, 1986: 3-86; Сыдыков, 2014) менен “Тарих-и кыргыз Шадмания” (Сыдыков, 1914; Молла Осмонаалы Сыдык, 1986: 87-250; Сыдыков, 1990; Сыдыков, 2014)

аталган эки баалуу эмгектин автору. “Муктасар тарих-и Кыргызия” 1913-жылы Уфа шаарындагы Товарищества “Каримов, Хусаинов и К” аталган электро-типографияда, “Тарих-и кыргыз Шадмания” болсо 1914-жылы Уфадагы “Восточная печать” электро-типография басмаканасынан жарык көргөн.

О. Сыдыковдун өмүр баяны менен чыгармачылыгына болгон мамиле системалык көз карашка ылайык өзгөрүп турган. Совет мезгилинде “эл душманы”, “манаптын тукуму” сыяктуу каралоого кабылган биринчи тарых жазуучусу далай азап менен даярдалган эмгектериндеги көз карашын коргомок түгүл, кара жанын зорго куткарып мекенин, үй бүлөсүн жана сүйүктүү ишин таштап башка жер, бөтөн элге качууга мажбур болгон. Совет мезгилиндеги душман издөө өнөкөтүнөн улам, Осмонаалы Сыдыковдун өмүр баяны “катылуу сандыкка” бекитилип, ал эми чыгармачылыгы бир жактуу караланып келгени маалым.

Осмонаалы Сыдыковдун чыгармалары

Осмонаалы Сыдыковдун өмүрү жана “Муктасар тарих-и Кыргызия” менен “Тарих-и кыргыз Шадмания” эмгектерине болгон кызыгуу совет мезгилинин акыркы жылдарында жанып, убагында унутулган чыгармаларга баа берилип, анын айрым бөлүктөрү кайра басылып чыгарыла баштаган (Карасаев, 2014; Чороев, 1989; Кожобеков, 1989; Карасаев, 1990; Карасаев, 1990а; Койчиев, 1990; Güngör, 2015: 237-254; Yükksekaya, 2016: 30-40). Анткен менен тагдыры кейиштүү тарыхый инсандын өмүр баянына арналган саналуу макалаларды эске албаганда, ал адам мураска калтырган эмгектери боюнча терең илимий изилдөө иштери али да жасала элек. Анын бирден – бир себеби, Осмонаалы Сыдыковдун “Муктасар тарих-и Кыргызия” чыгармасынын буга чейин толук жарыялана электигине байланыштуу болсо керек.

Осмонаалы Сыдыковдун “Муктасар тарих-и Кыргызия” менен “Тарих-и кыргыз Шадмания” эмгектеринин жазылыш максаттуулугу ар башкача белгилеген. “Муктасар тарих-и Кыргызия” чыгармасы кыргыз калкы үчүн жазылган. Автор анын себебин “бул тарых жазылды кыргыз үчүн жана кыргызды кыйла калктар билсин үчүн” - деп көрсөтөт (Сыдыков, 2014: 23). Туңгуч агартуучунун чыгармачылыгына адегенде кайрылган окмуштуу А. Байтур да ушуга жакын пикирди сунуш кылып, ал түгүл О. Сыдыковдун эки эмгеги тең “...кыргыз элине таңууланган (кырк кыз) аңызына сокку берүү үчүн жазылган” (Байтур, 1986: 7) деп эсептейт.

Кыргыз коомчулугу жана тарых илиминде “Муктасар тарих-и Кыргызия” чыгармасы эмнегедир “Кыргыздардын кыскача тарыхы” деп аталып жүрөт. О.

Сыдыков өлкө аталышы үчүн Кыргыз “стан” ордуна Кыргыз “иа” терминин колдонгон. “Стан” суффикси индоевропалык негизде “sta” $\diamond$ “турмак” дегенди туюнтуп, перс тилинде ал “турак, журт” маанисин түшүндүрөт (Maciuszak, 2008: 119-139). Азыркы тилде болсо ал “өлкө” түшүнүгүнө дал келет. Кыргызия термини “Кыргыз” жана өлкө аталышын туюнтуучу “иа” суффиксинен турган эки муундан куралган. Автор башка өлкөнү, мисалы алганда “*Русийа*” (Сыдыков, 2014: 86) деп белгилөөдө да “иа” суффиксин колдонгон. Ошондуктан О. Сыдыковдун “Мухтасар тарых Кыргызия” чыгармасы “*Кыргыз өлкөсүнүн кыскача тарыхы*” же “*Кыргызстандын кыскача тарыхы*” деп айтылышы эмгектин аталышы менен анын мазмунуна толук жооп берет.

Ал эми, “Тарих-и кыргыз Шадмания” чыгармасы болсо Шабдан баатырга арналган. Автор “*бул китеп Шадман баатыр ажыны кийинкиге эстелик болуп калсын*” деп жазылгандыгын белгилейт (Сыдыков, 2014: 90).

Осмонаалы Сыдыковдун мурасындагы дагы бир табышмактуу түйүн, “Тарих-и кыргыз Шадмания» аталышына байланышкан. Эмгектин эмне себептен “Шадмания” делиши туурасында ар кандай пикирлер айтылып жүрөт. Мисалы, ойчул жазуучу Ч. Өмүралиевдин “*Алыскы замандаш же соңку сөз орудун*” деген макаласында О. Сыдыковдун китебинин “Шадмания” болуп калышынын себебин, Шабдан баатырдын ысмы менен байланыштырат. Жазуучу анын жандырмагын “*Шатман, Шатманым*” деген ысымдан издеп: “*Баатырдын айылдаштарынын эскергенине караганда, аны бала кезинде ушундайча эркелеттичү экен. Ушундан улам ырас эле Шабдан баатырдын азандагы аты Шатман болбосун, кийин ал тилдеги тыбыштык ээрчишүү мыйзамына ылайык Шабдан атыгын кетпесин деген бир ой келди*” (Өмүралиев, 2014: 214), деп эсептейт.

О. Сыдыковдун мурасын изилдөөгө алгачкылардан болуп киришкен айтылуу тюрколог Э. Р. Тенишев эмгектин аталышын “Тарих-и кыргыз-и Шабдания” (“Шабдан кыргыздарынын тарыхы”) деп окуган. О. Сыдыковдун чыгармасындагы “*шадманийе аталды ушбу тарих-и*” “шаттуу аталды ушул тарых” деген сапты, ал кыязы, китеп атынын поэтикалык түшүнүгү болсо керек деп эсептеген (Тенишев, 1989: 34).

Биз да таанымал тюркологдун пикирин коштоп, китептин “Шадмания” аталышы Уфадагы “Шарк” басмаканасынын “редакторлорунун” түзөтүүсү деп белгилегибиз келет. Осмонаалынын өз атасы Кыдыктын “Сыдык” ысмына өзгөртүлгөндөй эле, “редакторлор” чыгарманын аталышын татар тилине түшүнүктүү Шадман кылып “түздөө” киргизишкен. Муну биз китептин кимге арналып жазылгандыгы туурасындагы саптардан жана чыгарманын айрым барактарында Шабдан ысмы Шадманга өзгөртүлбөй калган жерлерден байкаса болот (Сыдыков, 2014: 90, 107, 108, 110, 114-124). Ошондой эле автордун өзү да

китептин башталыш бөлүгүндө – “...*биз бу китепти Шабдан баатыр ажыны кийинкиге эстелик болуп калсын деп, жана кыргыз туугандарга кызмат үчүн арыбай, талыкбай, нечен аракет кылып, нечен кара булуттарга капталып, ысык күндөргө какталып, көргөн мээнеттерди моюнга алып, баатыр Шабдандын эки сүрөтүн жана өзүбүздүн сүрөтүбүздү кошуп, Тянь-Шан тоолорунда жашаган сарыбагыш, солто, бугу, моңолдор, черик, саяк, азык урууларын бир-бирден баян кылып, кыскача билишибизче азыркы журт башчыларына чейин таратып жибердим*” (Сыдыков, 2014 :90), деген саптардан улам чыгарма түздөн-түз Шабдан баатырга арналгандыгын баамдасак болот. Ал эми, эмгекте орун алган санжыралык баяндоолор персонажка байланышкан маалыматтын жетишсиздигине же баатырдын өлүмүнөн кийинки китепти жазуу “өтүнүчү” менен аткаруу убактысы ортосундагы тартыштыкка байланышкан маселеден пайда болушу мүмкүн (Кожобеков, 2005: 15-28).

“Тарих-и кыргыз Шадмания” чыгармасынын Шабдан баатырга арналгандыгын дагы бир кыйыр далили, автор аталган каарманга эмгектин басымдуу бөлүгүн арнаган. О. Сыдыковдун эки чыгармасында тең Шабдан баатырдыкындай көлөмдүү баян бир да адамга ыроологон эмес (Сыдыков, 2014: 107-125). Ошондой эле, Шабдан баатыр өлгөндөн кийин, ага арнап “узун тарых” жазыла тургандыгын О. Сыдыков “Муктасар тарих-и Кыргызия” чыгармасында мурдатан эле белгилеген (Сыдыков, 2014: 46-47).

О. Сыдыковдун эмгектеринин мазмуну жана мааниси

Автор, эки китептин башталышында, чыгармаларды жазыш үчүн “он беш жыл арнагандыгын” кабарлайт (“Муктасар тарих-и Кыргызия”, 2014: 28; “Тарих-и кыргыз Шадмания”, 2014: 91). Бул маселеге кайрылган билим адамдары Осмонаалы Сыдыковдун эмгектерин жазууга киришүү убактысын ар башкача белгилешет. Мисалы алсак, А. Байтур “*Кыргызия*” 1901-жылдан баштап жазылып Чарросиянын аскерий бийлөөчүсү полковник Шабдандын өлүмүнөн кийин (1912-жылы 28-март) кийин бүткөрүлгөн” (Байтур, 1986: 6-7), деп эсептейт.

О. Сыдыковдун чыгармачыл түйшүгүнө адагенде кайрылган А. Койчиев болсо, “...*келечектеги эмгектери үчүн адепки маалыматтарды 1898-1899-жылдарда чогулта баштаган*” (Койчиев, 1990), деп санайт.

Эгер, автор өзү кабарлаган маалыматка ишенсек жана анын чыгармачылык жолундагы калыптануу жылдар менен билим алуу убактысы ортосундагы салыштыруудан, О. Сыдыковдун маалымат топтоого арналган “чыгармачыл түйшүгү” - 1898-жылы башталса керек деп бүтүм жасоого негиз бар (Кожобеков, 2005: 22).

Автордун чыгармаларды жазууга болгон мамилеси жана көз карашынын өзгөргөндүгүн эки китептин басмага даярдалган варианттарынан байкайбыз. “Муктасар тарих-и Кыргызианын” башталыш бөлүгүндө автор төмөнкү саптар менен китеп жазууга кандайча киришкендигин белгилейт: *“Биз бул китепти жаздык кыргыз туугандарга кызмат үчүн жана соңкуга мурас болуп калсын үчүн. Ар калктын тарых(ы) болот. Биздин кыргызда тарых жазган адамы жок болгондугу үчүн кыргыз “кырк кыздан” деп шайхы Мансурдун бир нече акылга макул болбогон жомоктору келтирилген. Көрпө тери алдап алуучулардын сөздөрү жаныма өтүп, он беш жылдан бери аңтарып текшерип, эки жүз миң кыргыздын ата бабаларын жаратып тээ Адам алейхисаламга жеткиздим”* (Сыдыков, 2014: 28).

Ал эми, “Тарих-и кыргыз Шадмания” болсо: *“Ар иште тартып болгон сыяктуу (Ала хум фала хум – эң керек андан кийин да абдан керек) деген тартып боюнча баруу керек. Эң обол өзүңдүн уруктарыңды билип, андан кийин башка калктарды билүү керек”*, деп методологиялык багыттагы изилдөө максатын аныктайт (Сыдыков, 2014: 91).

О. Сыдыков өз мезгили, айрыкча ХХ к. башталыш этабы үчүн жетиштүү билим алган (Байтур, 1986: 5-6; Карасаев, 2014: 169; Дүйшембиева, 2014: 247). Бул жагдай, анын тарыхчылык изденүүсүнө таасир тийгизбей койгон эмес. Ушундан уламбы, айтор анын эмгектеринин мусулман авторлорунун чыгармаларынан методологиялык жактан айырмаланып тургандыгын байкайбыз. Адатта, Рашид-ад – Дин убагында башталып, кийин Абу-л-газинин чыгармаларында улантылган санжыралык тарых жазуу библиялык салтка ылайык калыптанган Адам туурасындагы баянга негизделет эмесби. Андан кийин барып, эпикалык жанрдагы маалыматтар талданып, алар легендарлык каармандар менен салыштырылат.

Ал эми, О. Сыдыковдун чыгармалары методологиялык мазмун жагынан мусулман авторлорунан айырмалангандыктан, аларды шарттуу түрдө төмөнкүдөй бөлүктөргө бөлсөк болот: *тарых илими жана анын мааниси; библиялык мүнөздөгү салттуу генеологиялык маалыматтар; кыргыз этноними жана кыргыздардын теги; кыргыз урууларынын келип чыгышы, бөлүнүшү жана алардын орун алган жерлерине байланышкан уламыш кептер; тарыхый инсандар туурасындагы автордун жеке пикири.*

Убагында кыргыз коомчулугу менен илим дүйнөсү “Муктасар тарих-и Кыргызия” эмгегинин үзүндүсү жана “Тарих-и кыргыз Шадмания” чыгармасы менен Х. Карасаевдин котормосу аркылуу таанышкан. Окумуштуу биринчи болуп “Муктасар тарих-и Кыргызия” чыгармасынын мазмуну, тилдик жана орфографиялык өзгөчөлүктөрүнө баа берген. Х. Карасаевдин пикирине ылайык, “Муктасар тарих-и

Кыргызия” “...тарых эмес, санжыра китеби. Кыргыздын урууларын оң, солдон тартып, негизги чоң урууларды, алардын пайда болуш” маселеси чагылдырылган (Карасаев, 2014: 166). Окумуштуу “Тарих-и кыргыз Шадмания” чыгармасына: “Албетте, китептеги маалыматтар илимий түрдө негизделген дешке болбойт. Ал ошол учурда мүмкүн эмес да болчу. Автор эл оозунан уккандарын, айрым санжырачылардын айткандарын жана өзү окуп билгендерин гана чамасына жараша кагаз бетине түшүргөн. Пайдалангыдай адабияттар да жокко эсе эле. Ошол себептүү бул эмгекте жаңылыштыктар, башка да кемчиликтер жок эмес (Карасаев, 2014: 184) деген бүтүм чыгарган.

Ооба, О. Сыдыковдун эки китеби бирдей санжыралык нукта жазылган чыгармалар. Аны тануу же жокко чыгаруу мүмкүн эмес. Ошол эле кезде, автордун эки чыгармасынын кириш бөлүмүндө тең тарых түшүнүгү менен тарыхты билүү зарылчылыгы туурасындагы методологиялык багыт белгиленген. Бул жагынан алганда, О. Сыдыков революцияга чейинки кыргыз санжырачылары эле эмес, салттуу мусулман авторлорунан тарых методологиясын түшүнүү да, аны изилдөө методун белгилөө мамилеси боюнча да кескин айырмаланат. О. Сыдыков интуитивдик негизде болсо да тарыхты изилдөө теориясын жана тарых философиясын аныктоого аракет жасаган. Автордун тарых туурасындагы мамилеси төмөнкү саптар менен мындайча белгиленет:

*Бул тарых билдирээр бабабызды,
Эки жүз миң үйлүү кыргыздарды.
Тарых деген өткөндөрдүн алын билмек,
Ата-баба олуялардын жайын билмек.
Акылы артаар, пикири өткүрлөнүп.
Бүтүн-бүтүн башка адам болоор демек (Сыдыков., 2014: 23).*

“Тарих-и кыргыз Шадмания” болсо:

*Аңдатайын мен сиздерге,
Суранып, обол тарих-и билүүңүздү
Бул тарих-и билдирер бабабызды,
Түп кеткен нечен жыл атаңызды.
Билесизби тууганым, тарихтардан,
Кызасын нечен-нечен өткөн жандын.
Тарихын казак, кыргыз, ногой, сарттын,
Кай насил, кай уруктан келгендерин.
Тарих, демек, өткөндөрдүн алын билмек,*

Ата-баба, олуялардын жайын билмек.

Зээни артып, акыл-фикир өткүрлөнүп,

Жер жүзүндө түркүн-түркү адамдарды

Түрлүү-түрлүү диндерин билер демек (Сыдыков, 2014: 80).

О. Сыдыковдун кыргыз калкынын этногенезине жаңылык киргизген пикирлерин айрыкча белгилей кеткибиз келет. Анын биринчиси – Осмонаалы Сыдыков кыргыздардын тегин “кырк кыздан”¹ жана Мансурдун² тараган деген көз карашка караманча каршы экендигин билдирген. О. Сыдыков чыгарма жазган убактагы тарыхчылык жана тарых туурасындагы түшүнүккө караган күндө да, автордун мындай көз карашы мезгил закымынан алга озгон пикир экендигин белгилөө зарыл. Албетте, Кыргызстан шартындагы тарыхнаамалык боштук, О. Сыдыковго альтернативдүү жобону сунуш кылып, теориялык жаңылык жасоого жолтоо кылган. Анткен менен ал “кырк кыз” жана “шайхы Мансур” темасына жооп ирээтинде кыргыздын тегин легендарлуу Огуз менен байланыштырган. Ал түгүл автор “Огуздун жыйырма төрт небереси болуп бири – кыргыз жана казак болуп, азыр да эки жүз миң түтүн болуп, кыргызды “арап” деп да айтса болот” (Сыдыков, 2014: 33), деп кыргыз этногенезине байланышкан экинчи – жаңы көз карашты сунуш кылат. Этногенез проблемасы боюнча пикирлер арасынан, О. Сыдыковдун кыргыз тегин арабдарга байланыштырган ою

¹Кыргыз 40 кыздан тараган деген маалымат адегенде орто кылымдагы кытайдын «Юань ши» жазма булагында камтылат. Кытай булагында «ханьдык 40 кыз Усы жергесиндеги эркектерге турмушка чыгышып, андан жаралгандар өздөрүү кыргыз атай баштагандыгы белгиленет (Юань ши//МИКК. Б., 2003. – Б.53). Кийин ал тема мусулман авторлорунун чыгармаларында уланган. Белгисиз автор тарабынан XV-XVI кк. аралыгында жазылган «Шаджарат ал-атрак» булагында «Тур ибн Фаридиндун чапкын маалында мо(н)голдордун кырк кызы бир жакка, отуз уул бир тарапка качып кутулушкан. Ошол кырк кыз тукумдары- кыргыз, отуз баланыкы – отуз огул аталган» (Кар.: Шаджарат ал-атрак/ УИА Кол жазмалар бөлүмү Инв. №5176).

² Шейх Мансур аль Халладж Ирандын түштүгүнөн чыккан ислам динтаануучусу жана белгилүү тарыхый инсан болгон. Аль Халладждын диний ишеними айтылуу Сахла ат-Тустаринин окуучусу болгон маалда калыптанган. Аль Халладж 897-жылы окуучулары менен Чыгыш Түркстанга келген. Окумуштуулардын пикирине караганда, шейх дервиштердин диний үгүтөөлөрү маданий аймактарга караганда көчмөн талаада ийгиликтүү тараган. Аль Халладждын диний чакырыктары калкка катуу таасир калтырганы белгиленет. Мусулман авторлорунун айтымында, ал дал ушул мезгилде өзүн «ана-п-хакк» «мен ак» же «мен кудаймын» деп атаган. Анын окуусу динге жик салган чагымчылдык катары бааланып, ал бир канча ирет түрмөгө салынып, акыры малакит кадийи ибн Йусуф 922-жылы ага өлүм жазасына өкүм чыгарган (Ислам энциклопедический словарь. – М., 1991. – Б. 269, 270). Аль Бирунинин кабарлоосуна караганда, аль Халладжга 1000 балак урулуп, колу, буту, анан башы кесилип, сөөгү өрттөтүлүп күлү Тигр дарыясына салынган (Бируни. Избранные произведения. Т. 1. – Ташкент, 1957. – Б. 218).

Кыргыз санжыраларында Пшевыр деген жердеги хан сарайда Ша-Мансур менен анын карындашы Анал аттуу ыйык адамдар жашагандыгы айтылат. Эки бир туугандын жаштарга кошулуп, бир үңкүрдө күнү – түнү уктабай күнөөгө баттышты деп күнөөлөнүп, алар өлүм жазасына тартылышкан. Өлүм алдында Ша-Мансур «анал-жак, менам-хак» (Анал ак, мен да ак) деген имиш. Өкүм аткарылгандан кийин алардын сөөгү өрттөлүп, күл хандын ак сарайына ага турган сууга салынган. Суу жээгинде көңүл ачып жүргөн хандын кызы жана 40 кыз суудагы «Аналхак, менам хак» деп үн чыгарып келе жаткан көбүктөргө кызыгышып, колдорун тийгизишкен экен. Ошондон кыздардын боюна бүтүп, муну көргөн хан каарданып, аларды ак сарайдан кууп салууга буйрук кылган. Калаадан чыккан 30 кыз «оңго», 10 кыз «солго» бөлүнөт. кырк кыз жалпы көз жарышып, бир тобу отуз – оң, экинчи топтогу он уул – сол аталып калганы ошондон (Винников Я. Р. Родо-племенной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии//ТКАЭЭ. – Т. 1. – М., 1956. – Б. 140). О. Сыдыков сөз кылган шайхы Мансур кыргыз санжыраларында – Аналхак, Аналак, Маналак, Шамансур, Самансур, Шайхы Мансур түрүндө айтылып келет. Кыргыздардын XIX к. тиешелүү «Шажара-йи насаб наме-йи илатийа» кол жазмасында биринчи жолу санжыралык каармандын толук жана туура ысмы – Шейх-Мансур Халлаж деп көрсөтүлөт (Кар.: Мокеев А. М. Новый источник по генеалогии киргизского народа//Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока. – М., 1984.).

биринчи жолу айтылган оригиналдуу илимий багыт деп эсептесек болот. О. Сыдыковдун пикирине караганда, *кыргыздын “аран”* деп айтылышы “*талаа адамы*” дегенди билдирет (Сыдыков, 2014: 33). Автор башка көз караштарга да көңүл буруп, кээ бирлер “кыргызден” (قىرگىز) кыргыз (قىرغىز) пайда болгон деп эсептешээрин белгилеген. Кыргыз этнониминин этимологиясын жандырууга аракет жасаган илимпоздор арасында, “кыргыз” термини “кыр” - талаа жана “гез” - кезмек б.а. “талаа көчмөндөрү» деген эки сөздөн куралат деген көз караш бар (Вамбери, 2003: 168). Санжырачылар арасынан болсо, О. Сыдыков биринчи жолу кыргыз этнонимин “талаа адамы” деп чечмелешти, проблеманын историографиялык базасын кеңейтет.

О. Сыдыковдун “Мухтасар тарых Кыргызия” чыгармасында этнографиялык мазмундагы жана кыргыздардын саясий терминологиясына байланышкан маанилүү маалыматтар кездешет. Мисалы, *Берет го улууларга миңден акча, көтөрмеге сарт, ногой бере калса* (Сыдыков, 2014: 27), деген саптардан коомдук-экономикалык мамиледе орун карызга акча алуу формасынан кабар алабыз. *Көтөрме – көтөрүү* – колдоо түшүнүгүн берет жана ал кыргыздардын экономикалык алакасын чагылдырган тарыхый термин эсептелинет. Ал эски маанисинде карыз же ссуда дегенди билдирген. Мис.: кайтпас көтөрмө, көтөрмөгө акча бер. Экинчи маанисинде ал, кредит же үстөк процент менен карызга акча алуу дегенди туюнткан.. Көтөрмөгө акча алган адам белгилүү бир мөөнөттөн кийин көбөйтүлгөн үстөк процент менен карызды төлөгөн (Юдахин, 1985: 432).

Тарых илиминдеги терминдик тартыштык маалында алгачкы агартуучу колдонгон сөздөрдү кабыл алуу бир жагынан, терминологиялык ийкемди байытса, экинчи тараптан, О. Сыдыков калтырган мураска баа берүү эсептелээри бышык.

Агартуучунун эки чыгармасында бирдей кыргыз урууларынын келип чыгышына байланышкан уникалдуу маалыматтар кездешет. Кыргыз этногониясы боюнча өрнөктүү изилдөө жүргүзгөн этнографтар убагында О. Сыдыковдун эмгектерин колдоно алса, анда кыргыз калкынын кээ бир этникалык проблемаларына байланышкан маселелердин ажаты ачылмак.

О. Сыдыковдун чыгармаларына убагында баа берилбей, “катылуу сандыкка” салынышынын объективдүү бир себеби, Х. Карасаев айткандай чыгарма татаал тилде жазылган (Карасаев, 2014: 166-169; 182-184). Экинчи себеби, анын мазмуну совет мезгилиндеги тарых илимине таптык мамиле жасоого байланышкан идеологиялык окуудан келип чыгат. Убагында О. Сыдыковдун эмгектеринин “идеологияга жат” мүнөзү “Кыргыз ССР тарыхынын” академиялык басылышында аныкталган. Тарыхчы адистердин бүтүмүнө ылайык: “Революцияга чейинки кыргыз аристократиясынын

арасында тарыхый трактаттарды жаздыруу өнөкөтү орун алган. Мисалы, белгилүү болгон О. Сыдыковдун китебинде бийлик башындагы – байлар менен манаптардын ролу көккө чыгара макталып, карапайым калк мүнкүрөгөн алсыз жана караңгы катмар катары көрсөтүлүп, алардын жетеги жок эч нерсе жасай албастыгы белгиленген³.

Тарых китебинин кийинки академиялык басылышында О. Сыдыковго жогорку “күнөөлөргө” кошо “пантюркизм жана жаңыдан калыптана баштаган буржуазиячыл улутчулдуктун жактоочусу, кыргыз коомунун тапсыз мүнөзү менен уруулук түзүлүштү идеализациялап, түрк тилдүүлөрдүн туугандыгын” жактаган сыяктуу каралоолор жабылган⁴.

О. Сыдыковдун чыгармалары менен эч бир “таптык түшүнүк” же кайсыдыр бир идеологиялык тараптуулукту карманбай калыс баалаган күндө гана, ага карата коюлган айыптар субъективдүү мамиледен улам пайда болгондугун байкаса болот. Совет бийлигинин Осмонаалы Сыдыковго каршы таптык мүнөздө жасаган мамилеси, анын чыгармаларына да көчкөн. Тоталитардык идеологиялык кысым айынан баалуу чыгармалар автор менен кошо куугунтукталып, эл көзүнөн алыс катылуу сандыкта кармалган. Балким, ошол убакта эле ал чыгармалар менен жакын таанышкан адистер чыкса, О. Сыдыковду “бийлик башындагы – байлар менен манаптардын ролу көккө чыгара мактаган деген” айыптоолор коюлбайт беле деген ой кетет. О. Сыдыковдун чыгармаларында тескерисинче, байлар менен манаптардын ашыкча эзүүсү ашкереленген:

Куулук шумдук ташып кетти,

Мээр шапкат качып кетти.

Манап болсо элди жеди,

Бай-байкуштар малын берди.

Кедей байкуш, малай кирди,

Азыр кыргыз шондой болду.

Илимсиздик шондой кылды,

Илим билген дооран сүрдү.

(Сыдыков, 2014: 83-84).

Балким, О. Сыдыковго каралоо бүтүмүн чыгарган “адистер” бул саптарда айтылган ой толгоо менен тааныштыгы жок болсо керек!

³ История Киргизской ССР. Т. 1. – Фрунзе, 1968. – Б. 18. Китепте О. Сыдыковдун биринчи эмгегинин аталышы эмгеги “Муктаси тарихи Кыргызия” (“Краткая история киргизов”) деп, жана экинчи китебинин чыгарылыш жылы “История Шабданова”. – Казань, 1915 деп жаңылыш көрсөтүлөт.

⁴ История Киргизской ССР. Т. 2. – Фрунзе, 1986. – Б. 17, 221. Ошол эле убакта, кийинки академиялык басылышта О. Сыдыковдун эмгегинин аталышы: “Муктаси тарихи Кыргызия” (“Краткая история киргизов”) деп ошол бойдон калтырылган.

О. Сыдыков кедей менен кембагалды кордоп же мазактаган эмес. Тескерисинче агартуучу аларга илим – билим жолуна түшүп, цивилизациялык өрнөктөрдү өздөштүрүүгө чакырган:

*Наадандыктан шондой болгон,
Башына бала үйүп алган.
Малай болду балдарыңыз,
Насыяга кысылгандан.
Келээр күздө берээрбиз деп,
Киши башы бара алган.
Бара алган манаптардан,
Баитарына азап салган.
Кайда болсун акыл билген,
Даана болуп бара жеген.
Чолок жоор атын минген,
Тамак үчүн желип жүргөн.
Көрүнгөндү сүзүштүрүп,
Түбүбүзгө шолор жеткен.* (Сыдыков, 2014: 85, 86)

О. Сыдыков объективдүү коомдук – саясий өнүгүү багытты өздөштүрүү тажрыйбасы тарыхый билимге байланыштуу экендигине көңүл бурган. Анын пикирине караганда, илим – билимдүү жана тарыхый өнүгүү мыйзамын өздөштүрө алган Европа өлкөлөрү менен Россия мамлекети алдыга озуп кеткен.

*Үстүңүздө улугуң, Русийаны,
Илим өнөр жагына артык баары.
Илимсиздер орунда эч болбоду,*

Акмак болот илимсиз, деп албады (Сыдыков, 2014: 86-87), деп илимге айрыкча көңүл буруу зарылчылыгын көрсөткөн. Мындан улам, тарыхтан артта калган кыргыз менен казак сыяктуу калктар гана “түркөйлүк жана наадандык” сазына батып, майда – барат кыянатчылыктан арыла албай жаткандыгын өкүнүү менен белгилейт.

Алгачкы агартуучунун айрым көз караштары, өкүнүчтүүсү азыркы Кыргызстандын саясий жана коомдук турмушу үчүн актуалдуулугун жогото элек. Мисалы, шайлоонун шайтан оюнун жана анын ынтымак – ыркты буза турган өнөкөтүн ал төмөнкү саптар менен ашкерелейт:

*Чыкканына бул шайлоонун кырк жыл болду,
Бул шайлоо факырлыкка себеп болду.*

*Маз болуп бирөө чыкты бий болом деп,
Кас болуп чыкты мен болом деп.
Бирөө чыгаар бизди да унуттуң деп,
Колдон келсе айныбай паралар жеп.
Талашып болуштукка акча төгөөр,
Көргөнсүң акмактарын тике тураар.
Кандайча ушулардан каламын дээр,
Болбосо беш – он тенге аламын дээр* (Сыдыков, 2014: 26).

О. Сыдыковдун партиялык жаатташуу калктын биримдигине доо кетире тургандыгын ошол мезгилде эле көрө билген:

*Тартип болсо ар бир иште,
Болор илим элибизде.
Болбос куулук элибизде,
Шумдук толбос элибизде.
Эч тартип жок элибизде,
Жакшы жаман бирибизде.
Партиялык басып кетти,
Жылдан жылга ашып кетти.
Куулук шумдук ташып кетти,
Мээр шапкат качып кетти* (Сыдыков, 2014: 83), деп коомдук

ырашкерчиликке доо кетире турган жаңы илдетти көрсөтөт.

Кыргыз калкынын Россия мамлекетинин курамына кириши менен цивилизациялык жаңы чакырыктар пайда болгондугун О.Сыдыков илгиртбей байкаган. Интуициялык деңгээлде болсо да ал кыргыз коомун келечекте жаңы өзгөрүүлөр күтүп тургандыгын жана ал үчүн калк даяр туруп, цивилизациялык чакырыктарга татыктуу аралышып кетишин каалаган. О. Сыдыков ал жолду илим жана билим багыты менен өлчөгөн. Мындай көсөмдүккө тарыхчылык көз карашы калыптанган жана тарых философиясы туурасында түшүнүгү бар адам гана жарамдуу экендиги талашсыз чындык эмесби!? Андай адам да, алгачкы агартуучулардын бири да – Осмонаалы Сыдыков болгон.

Корутунду

Осмонаалы Сыдыковдун чыгармаларынын негизи санжыралык маалыматтарга таянган жана нукура санжыралык нукта жазылган. Чыгармалардын киришүү бөлүмүндө байкалгандай, автор аларга канчалык тарыхый тарыхый багыт берүүгө

аракет жасагандыгына карабастан, ошол кездеги коомдун тарых туурасындагы түшүнүгү менен тарых илиминин абалы О. Сыдыковго методологиялык талаптарга жооп бере тургандай тарых чыгармаларын жазууга жолтоо кылган. О. Сыдыковдун иш “лабораториясы” кыргыз санжырачыларынан такыр айымаланган эмес. Ал уруу санжыраларына кызыгып, барган жердеги урук жана уруулар туурасында дарек топтоп, аларды колдон келишинче кагаз бетине түшүрө берген. Мындай жоромол жасоого, анын Кытайдагы чоң багыш уррисуна барып, жазган маалыматын кийин “жоготуп жибердим” деген билдирүүсү негиз боло алат (Кожобеков, 2005: 20). О. Сыдыков да эмгекте орун алган өксүктүктөрдү билгендигиненби же кыргыз урууларын жалпы камтылбай калышына байланыштуубу, айтор ал биринчи чыгарманы “Кыскача Кыргызстандын тарыхы” же “Муктасар тарих-и Кыргызия” деп атаган.

Ушул жана азыркы тарых илиминин өнүгүү белесинен караган күндө да, ошол кездеги О. Сыдыковдун кыргыз калкынын тарыхын жазууга белсенип бел байлашы менен аларды толгон-токой азап менен китеп кылып чыгарышынын өзү тарыхый окуя эсептелинет. Буга чейин китеп жазуу же аны басмадан чыгаруу тажрыйбасы жок калк үчүн Осмонаалы Сыдыковдун жасаган эмгеги менен алардын ошол кездеги коомдук өнүгүүнүн өлчөсүнөн бааланыш таразасы менен алганда, аны кыргыз калкынын адегендеги агартуучусу деп атоого негиз бар. Агартуучунун тарыхчылык дараметин көрсөтүүдө жана андан кийинки чыгармачылыгына, ошондой эле анын тарыхчы катары калыптанышына кайсыл себептар тоскоолдук болгусун аныкташ үчүн төмөнкүдөй комплекстүү изилдөө иштердин жасалышы абзел: Биринчи кезекте, анын өмүр баянынын башталгыч этабындагы документалдык материалдардын тартыштыгы. Андыктан, анын туулган жылы жана чыгармачылык түйшүгүнүн башталыш этаптары ар башкача каралып келет. Ал үчүн архивдик материалдарды терең изилдөө зарылдыгы байкалат. Экинчи маселе, ал автордун совет мезгилиндеги өмүр жолу эсептелинет. Мында анын жаңы бийликке болгон мамилесинен баштап, ал иштеген мекемелерди аныктоо. Осмонаалы Сыдыковдун Кытайга качканга чейинки убакта кайсыл жерде иштеген, кандай китеп окуган жана аны менен баарлашкан чөйрөсү туурасында так документалдык материал али да жетишсиз экендигин моюнга алуу зарыл. Үчүнчү маселе, анын Кытайдагы өмүр баянын кылдаттык менен калыбына келтирип, тарыхчылык багытында шугулданган кол жазмаларын табуу. Ошондо барып, агартуучунун чыгармачыл адам катары калыптанышы менен анын эмгектеринин мазмун-мааниси ортосунда байланыш курулат жана аларды терең талдап, аныктоого негиз пайда болмокчу.

Адабияттар

- عثمان علی صیدیکوف , مختصر تاریخ قرغزی (1913) – Уфа: Электро-типография. Товарищества “Каримов, Хусайнов и К””. [Osmonaaly Sydykov. Muhtasar tarihi Kyrgyziya].
- عثمان علی صیدیکوف تاریخ قرغز شادمانیه (1914). – Уфа: Электро-типография. “Восточная печать”. [Osmonaaly Sydykov. Tarihi Kyrgyz Shadmaniya].
- Молла Осмонаалы Сыдык (1986). *Мухтасар тарихи Кыргызыйа* – Үрүмчү: Шинжаң жаштар басмасы. – Б. 23-85. [Molla Osmonaly Sydyk (1986). Mukhtasar tarihi Kyrgyz - Urumchi].
- Молла Осмонаалы Сыдык (1986). *Тарихи кыргыз Шадмания*. – Үрүмчү: Шинжаң жаштар басмасы. – Б. 87-250. [Molla Osmonaly Sydyk (1986). Tarihi Kyrgyz Shadmaniya. Urumchi].
- Абурейхан Бируни (1957) *Избранные произведения*. Т. 1. – Ташкент: Изд.-во АН Узбекской ССР. – 487 б. [Abureyhan Biruni (1957). Izbrannie proizvedeniya, T.1, Tashkent: IZD-vo AN Uzbekskoy SSR].
- Арминий Вамбери (2003). *Путешествие по Средней Азии*. – М. : “Восточная литература”. – 173 с. [Arminiya Vamberi. Puteshestvie po Sredney Azii].
- Байтур А. (1986). “Кыргызийа” жана “Шадмания” жөнүндө (баш сөз ордуна).// Молла Осмонаалы Сыдык. *Мухтасар тарихи Кыргызыйа*, Үрүмчү: Шинжаң жаштар басмасы. – Б. 5-23. [Baytur A, Kirgiziya jana Shadmaniya jonundo (bash soz ordua)].
- Винников Я. Р. (1956). *Родо-племенной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии*//ТКАЭЭ. – Т. 1. – М., Изд.-во АН СССР. – С. 136-181. [Vinnikov Ya. R. Rodo-plemennyoy sostav i rasselenie kirgizov na territorii Yujnoy Kirgizii].
- Дүйшембиева Ж. *Галия медресесинин изи менен*.// Сыдыков О. (1914). 12. “*Мухтасар тарих-и Кыргызийа*”, “*Тарих-и кыргыз Шадмания*”. – Бишкек: “Турар”. – Б. 245-248. [Duyshebieva J. Galiya medresesinin izi menen].
- Ислам энциклопедический словарь* (1991). – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. – 315 с. [Islam entsiklopedicheskiy slovar].
- История Киргизской ССР* (1968). Т. 1. – Фрунзе: Кыргызстан. – 707 с. [Istiriya Kirgizskoy SSR].
- История Киргизской ССР* (1986). Т. 2. – Фрунзе: Кыргызстан. – 478 с. [Istiriya Kirgizskoy SSR].
- Карасаев Х. (1990). *Осмонаалы Сыдык уулу жөнүндө бир-эки сөз*.// Сыдыков О. *Тарих кыргыз Шадмания* (1990). Кыргыз санжырасы. – Фрунзе: Кыргызстан. – Б. -3-7 [Karasaev H. Osmonaaly Sydyk uulu jonundo bir-eki soz].
- Карасаев Х. (2014). “*Мухтасар тарих-и Кыргызийа*” жана анын түзүүчүсү”// Сыдыков Осмонаалы. “*Мухтасар тарих-и Кыргызийа*”, “*Тарих-и кыргыз Шадмания*”. –Бишкек: “Турар”. – Б. 166-169. [Karasaev H. “Muhtasar Tarihi-I Kyrgyziya” jana anyn tuzuuchusu].
- Кожобеков М. Ч. “*Осмонаалы Сыдык уулунун өмүр баянына айрым тактоолор*”, Kirgizistan-Türkiye Manas Üniversitesi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2005, №14, s. 13-28. [Kojobekov M. Ch. Osmonaaly Sydyk uulunun omur bayanna ayrum taktoolor].
- Койчиев А. (1990). *Осмонаалы Сыдык уулу жана анын мурастары*.// Мугалимдер газетасы, 16-март. [Koychiev A. Osmonaaly Sydyk uulu jana anyn murastary].
- Мокеев А. М. *Новый источник по генеологии киргизского народа*//Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока. – М., 1984. – Б. 146-151. [Mokeyev A, M, Noviy istochnik po geneologii kirgizskogo naroda].
- Өмүралиев Ч. (2014). *Алыскы замандаш же соңку соз ордуна*.// Сыдыков О. (1914). “*Мухтасар тарих-и Кыргызийа*”, “*Тарих-и кыргыз Шадмания*”. – Бишкек: “Турар”. – Б. 212-218. [Omuraliev Ch. Alysky zamandash je sonku soz orduna].
- Тенишев Э. Р. *О киргизском литературном языке в донациональный период*//ВЯ, 1989. № 5. – Б. 32-40. [Tenishev E. R. O kirgizskom literaturnom yazyuke v donatsionalniy period].
- Сыдыков О. (1990). *Тарих кыргыз Шадмания: Кыргыз санжырасы*. – Фрунзе: Кыргызстан, - 112 б. [Sydykov O. Tarihi Kyrgyz Shadmaniya: Kyrgyz sanjyrasy].
- Шаджарат ал-атрак*/ УИА Кол жазмалар бөлүмү Инв. №5176. [Shadjarat al-atrak].
- Юань ши*//Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. - Б., 2003. [Yuan-shi, MIKK].
- Юдахин К. К. (1985). *Киргизско-русский словарь*. – Фрунзе: Главная редакция Киргизской советской энциклопедии. [Yudahin K. K. Kirgizsko-russkiy slovar].
- Maciuszak K. *The Persian suffix-(e)stan ‘the land of’*, Studia Etymologica Cracoviensia, vol. 13. Krakow, 2008. pp. 119-139.
- Güngör, Ebubekir, “Kırgızların İlk Modern Tarihçisi Osmonaalı Sıdıkuulu”, *Türkiyat Mecmuası*, с. 25, Güz, İstanbul 2015.
- Yüksekkaya, Gülден Sağol, “Osmonaalı Sıdıkov’un Kırgız Şeceresi: Muhtasar Tarih-i Kirgiziya”, *Milli Folklor*, Yıl: 28, Sayı: 110, Ankara 2016.